
**INSHALLAH:
FRAGMENTI
S JEDNOG
PUTOVANJA
PAKISTANOM**

MIROLJUB STOJANOVIĆ

*Iskustva su uvek nova iskustva i čine
protivitežu onome što nam je blisko.*

Jirgen Habermas

**I
STANJE UNIJE**

U Pakistan sam otišao 11. maja 2003. godine, ispraćen zebnjom bližnjih. Ona se, naime, zasnivala na njihovoj predstavi o Pakistanu i ako se taj skup predrasuda može pripisati njihovom neznanju, sa mnomo je bilo još gore: moje bojazni počivale su na mom (pred)znanju.

Iz ličnog iskustva znao sam koliko je islamski svet rovit posle 11. septembra 2001. Takvim su ga načinile američke bombe u Avganistanu i Iraku, a i žestoka zapadnjačka propaganda učinila je svoje. Ukoliko čovek kao merilo usvoji sugestije CNN-ovskih "objektivnih" izveštača o tome kako da gledamo i doživimo islamski svet, ispostavlja se da njega u celini čine ubistva, terorističke aktivnosti, mržnja, ksenofobičnost, primitivizam, socijalna beda, politički totalitarizam i sveopšti kretinizam, a logička pretpostavka o islamskoj populaciji podrazumeva da se novi islamski naraštaji još kao bebe posvećuju detonatorima i inicijalnim kapislama za masovno razaranje.

Istina je, naravno, drugačija: islamski svet skoro u celini, sa nečasnim izuzetkom Saudi Arabije – najkolaborativnije prozapadne islamske zemlje – mnogo je otvoreniji od bilo koje zapadnjačke kulture, i to upravo za te iste zapadnjačke kulture koje o njemu stvaraju tako rigidnu, karikiranu sliku.

Proveo sam u islamskom svetu dovoljno vremena (11 zemalja!) i iz tog sveta poneo najzaboravnije i najlepše utiske; zato i nisam ravnodušan na zagovaranje jedne tako stupidne predstave koja ima sve atribucije najcrnjeg pojednostavljenja, vulgarnog pogleda i, u krajnjoj liniji, ogromnih zaliha duhovne bede.

Uostalom, u tom pogledu se srpski (kva-zi)intelektualci ne razlikuju od američkih: premalo

je njihovo znanje o svetu da bi imali bilo kakvo (čak i moralno) pravo da o njemu arbitriraju sa tako olako izbornih pozicija kulturalne, političke pa i rasne arogancije.

Ako mi je i razumljiva mentalna i psihološka potreba srpskog intelektualca da se distancira od ekonomske bede Trećeg sveta, ne mogu da poreknem svoju negativnu fascinaciju spram njegove distance koja je davno prerasla i čistu averziju i mržnju. Ni na čemu zasnovan, ovde dominira najdevijantniji skup predrasuda čije je jedino merilo ostrasćenost.

Pakistan je, bojim se, zemlja predvodnik onog korpusa islamskih zemalja čija navodna konfesionalna i politička netolerancija, kao god i odsustvo bilo kakve ideje koegzistencije, ovu zemlju svrstava u red najozloglašnijih.

Još se da i razumeti odakle američkom medijskom konzumentu takve ideje: njega ipak izveštavaju ekspertske timovi (istina, brižno kontrolisani i nadzirani). Ton njihovog obraćanja može ponekad biti veoma lapidaran, a ponekad – kao u kolumnama *Washington Posta* u zimu 2002 – pokazivati najstručniju upućenost, ali i stratešku zabrinutost o neznanju unutar sopstvene administracije koja je nakon ubistva dva američka konzularna službenika u Karačiju 1995. godine zatvorila svoje kancelarije i dopustila da joj iz ruku isklizne verovatno u planetarnim razmerama najvažniji strateški partner (s obzirom na delikatnost geografskog trougla koji s Pakistanom formiraju Indija i Kina, dve buduće ili već sadašnje svetske sile)... No, odakle nekim drugima neupućenim – pa među njima i srpskim državljanima – ideja da daju svoje “stručno” mišljenje o tome ostaje posve zagonetno.

360

Jedva nešto više od mesec dana od intervencije u Bagdadu, Pakistan bi se, u ravni negativnih pretpostavki, mogao sagledati i kao zemlja spremna na neku vrstu revanšističke agresivnosti, koja bi zarad frustriranosti i nemoći, opet hipotetički, mržnju – onu pojedinačnu i nepomirljivo ekstremističku – ispoljavala i prema turistima. Moram reći da ovakva “ideja čitanja” izvesnih islamskih društava nakon 11. septembra nije samo tipično srpska, nego i šire međunarodna. Pakistan nikada nije imao status turističke zemlje u komercijalnom smislu, te u pogledu takve ponude predstavlja pravo pusto ostrvo. To je s jedne strane dobro za zemlju, jer od nje zapadne turističke invazije vojske neće kao od Tajlanda napraviti geografsku deponiju za skladištenje svih postojećih zapadnih balasta; s druge strane, tragično je da se o neiskazivim lepotama jedne fascinantne zemlje, o gostoljublju, dobrotomernosti i plemenitosti Pakistanaca toliko malo zna. U velikim oblastima Pakistana (država Sind, na primer), turisti su sasvim izostali; ipak, najveći broj njih je iz Japana, što ne treba da čudi s obzirom na izvrsne ekonomske i političke odnose Pakistana i Japana – i ova minijatura inostrana turistička populacija donekle ublažava međunarodnu paranoju.

Kao ljubav uopšte, i ljubav prema jednoj zemlji može bitno odrediti prvi pogled. Tako će onaj široki osmeh dobrodošlice i ona nepatvorena, čak i za islamska merila retko viđena srdačnost, ostati ključ za moj odnos prema toj zemlji sve do završetka boravka u njoj.

Islamabad je u izvesnoj meri korigovao moj stav da glavni gradovi u ogromnoj većini slučajeva nisu pravi pokazatelji duha jedne zemlje. Sva ta navodna uzdržanost severnjaka iščezava u jednoj većitoj gladi za komunikacijom sa gostom, pri čemu domaćini emituju toliko topline da se čovek mora zamisliti nad pokušajem da uspostavi analogiju sa iskustvima iz vlastite zemlje i – dolazi do poraznih zaključaka.

Sledi oksimoronska situacija po receptu Guns and Roses: Pakistan je zemlja doslovno preplavljena oružjem, i premda joj ni u kom pogledu ne mogu poreći savršenstvo u fingiranju civilnog društva i njegovih obeležja, činjenica je da je reč o militarnom društvu, ne samo s obzirom na učešće paramilitarnih formacija u deobi moći, već i s obzirom na oficijelni i formalno-pravni status njegove političke vrhuške na čijem je čelu lider u generalskoj uniformi – Parvaz Mušaraf. Premda niko u Pakistanu neće reći da zemljom vlada vojna hunta (a mnogo razloga govori u prilog tome da se to ne kaže: postojanje opozicije, kao i činjenica da pakistanski ustav nijednog časa nije suspendovan), izvesne karakteristike armijskog pogleda na političko viđenje situacije u zemlji, a i šire, ostaju nesumnjive.

Koliko sam ja tokom svog boravka mogao da uočim, pre svega u kontaktima s ljudima i čitajući štampu, Mušaraf ne uživa nepodeljene simpatije svog naroda. Rekao bih da simpatije ipak pretežu, premda protiv njega ne rogo bore samo ekstremisti nego i opozicija. Potonja je iz pozicije potpune defanzive i minornog političkog oponenta uspela Mušarafa da isprovocira, te je on ovog proleća doneo odluku kojom je odgovorio na njene zahteve: ili da skine uniformu i bude civilni predsednik države sa civilnim ustrojem, ili da glasno ustoliči vojnu nomenklaturu kao neprikosnovenu instancu bez prava građanskih partija i političara da participiraju u vlasti. Mušaraf se opredelio za prvu opciju, nagovestio slobodne i regularne izbore, te decidirano izjavio kako je spreman da bude predsednik u civilnom odelu.

Koliko iz svoje laičke perspektive mogu da sudim, reč je o jednom od najinteligentnijih, najsamosvojnijih azijskih političara današnjice, političkom igraču velikog potencijala. On je hrabar, principijelan i pre svega lukav, a pri tom fleksibilan, kolaborativan i moderan – i to u značenju najstrožih zapadnih standarda. Teško da je Mušaraf “američki čovek” – kakvim ga smatraju svi lokalni i regionalni politički protivnici – a još je naivnija pretpostavka da je Mušaraf kosmopolit-

ski planer koji teži tome da panislamske vrednosti prilagodi zapadnjačkom ustrojstvu. Pre bih rekao da je Mušaraf prosvetitelj koji za uzor ima Maleziju kao idealno društveno ustrojstvo – i to onu najprosperitetniju, Maleziju Mohameda Mahatira, koji je tu zemlju uveo u red ekonomskih velesila. Upravo je Mahatir pokazao da je spoj najrestriktivnijeg islamskog rigorizma i liberalno-korporativnog kapitalizma moguć do granica šokantne neočekivanosti, uprkos protivnim ekonomskim pretpostavkama eksperata, a da pri tom ekonomski progres i stopa privrednog rasta ni na koji način ne budu “sinhroni” s ultrakonzervativnim, ultratradicionalnim i iznad svega retrogradnim pogledom na svet.

Takva Mahatirova Malezija koja jednom nogom stoji u šerijatu (baš kao i Mušarafovo pakistansko društvo kojem u tom pogledu predstoje žestoke parlamentarne debate), može biti da je uzor za Mušarafa razmišljanja o nekom budućem islamskom svetu, u kojem odsustvo komplementarnosti ekonomsko-političkih sadržaja neće uroditi nikakvim alogičnim društvenim sistemom koji bi ugrozio šire nacionalne interese. Činjenicu da Mušaraf ipak uspeva da s vremena na vreme svojoj zemlji pribavi ponekad enormne finansijske injekcije (američke, dakako!), mnogi pripisuju njegovoj spremnosti da sarađuje u svakoj antiterorističkoj kampanji. Ne treba prevideti da je Mušaraf ličnim ukazom, u zemlji u kojoj prema jednom stručnom izveštaju deluje 29 ekstremističkih, paramilitarnih i militantnih organizacija, zabranio rad onim najozloglašnijim, poput Lashkar-i-Jhangvi (čiji je lider Mohamad Rijaz Basra ubijen 14. maja prošle godine), Sipah-i-Sahaba Pakistan (SSP) te Tehriki Jafria i Pakistan (TJP). U nedavnoj izjavi drugog čoveka režima, premijera Mir Zafarulah Kan Džamalija, koju iz pakistanskih izvora prenose svi emiratski dnevni listovi – “da se Pakistan davno uključio u globalni rat međunarodne zajednice protiv terorizma i da je to znatno doprinelo porastu ugleda Pakistana u međunarodnoj zajednici” – ima dosta istine, a ova istina, mora se priznati, najviše govori u prilog upravo Mušarafovoj beskompromisnosti. Prisetimo li se kako je 16. jula 2002. nad ozloglašanim teroristom i ekstremistom Šekijem Omarom – optuženim za ubistvo američkog novinara Danijela Perla – izvršena smrtna kazna, imaćemo rečit primer državnika koji je rešio da se ne ponaša po dvostrukim standardima. Doda li se i to da je Mušaraf poradio na tome da se Amerikancima izruči talibanski ambasador u Pakistanu Mula Abdul Salam Zalif (talibanski režim su, sve do sloma krajem 2001, priznavali samo Saudi Arabija i Pakistan), te da je upravo za vreme mog boravka u Pakistanu došlo do široke kampanje podrške pakistansko-indijskom dijalogu (najozbiljnijem te vrste do danas!) o najdelikatnijem od svih političkih problema Pakistana (onom kašmirskom), sasvim je normalno da i za zapadne znalce Mušaraf mora biti veliko iznenađenje, ali i buduća nepoznanica.

Ne znam koliko svoju ličnu, ničim ne ograničavanu slobodu kretanja u Pakistanu dugujem upravo Mušarafovim uniformisanim i brojnim bezbednjacima, ali je činjenica da se na teritoriji čitave zemlje, sem u udaljenim restriktivnim i tribalističkim zonama Balučistana i pothimalajskog severa, putuje bez tenzije, u bezbednosnim uslovima koji su mnogo bolji od očekivanih. Premda se u nekim gradovima NWFP-a (država North West Frontier Province, tj. Severozapadna Granična Provincija) i države Azad Kašmir turista budi i sprema za spavanje u društvu uniformisanog vojnika s kalašnjikovim, i premda već na putu od Mingore do Medijana ostavlja za sobom osećaj sigurnosti i ulazi u sferu potpune nepredvidivosti – ljubaznost i gostoprimstvo žitelja Pakistana su toliki da posetilac kao obeležje svakodnevice umesto parametra oružja uzima neke druge parametre, pa vrlo brzo uviđa da je ovog društvo sasvim drugačije od onoga što na pomalo dramatičan način nagoveštava prvi plan. To “drugo” su izuzetna komunikativnost (nikada ksenofobija) i velika gostoljubivost.

363 Tokom svog boravka nijednom nisam zapazio da neko zazire od razgovora, pa ni od onih koji bi po domaćine bili neugodni. Tolerantnost mnogih mojih sagovornika za mene je bila neočekivana, budući da je pružala mogućnost da se duboko u srcu Pakistana bez bojazni, u polemički intoniranom razgovoru, mogu dovesti u pitanje mnoge načelno neprikosnovene svetinje ili mišljenja – poput onog da je Kašmir sakrosanktno pravo Pakistana. Zanimljivo je, pri tom, da je Kašmir, iako oficijelno označen kao “disputed teritory”, na gotovo svim novim pakistanskim mapama u potpunosti pripojen Pakistanu: primera radi, Srinagar, glavni grad indijske države Džamu i Kašmir, nalazi se u Pakistanu. Premda ovo upućuje na zaoštravanje nepomirljivog stava o istorijskom pravu na Kašmir, dešava se upravo nešto suprotno: sve više se, čak i medijski, čuju glasovi da treba poštovati želje samih Kašmiraca i da Ujedinjene nacije treba da arbitriraju tako da omoguće ostvarenje ovih želja i verifikuju ih čak i ukoliko (što je i najverovatnije) kašmirska populacija bude insistirala na sticanju nezavisnosti. Među onima koji su do juče aktivno učestvovali u vojnim operacijama u Kašmiru sve više prevladava mišljenje da je nezavisnost Kašmira možda najpravednija opcija za politički ćorsokak koji je Indiju i Pakistan koštao više desetina hiljada ljudskih života i više milijardi dolara.

Uzged, moje najveće iznenađenje u Pakistanu odnosilo se upravo na – Indiju. Naime, izostala je – u toliko susreta, u toliko medijskih informacija – čak i jedna jedina, makar i neznatna negativna kvalifikacija tradicionalno nevoljenog suseda. Osim što su ovo pozitivni predznaci koji govore najpovoljnije o novom Pakistanu, koji je u vrenju i koji se menja, još više se ovom društvu mora priznati redak stepen nacionalnog dostojanstva, pa i gospodstva u duhu, koje je – moram i to reći

– nezamislivo za hinduističku Indiju, gde bilo kakvo, makar sporadično pominjanje Pakistana dovodi komunikaciju u ćorsokak.

Osim što je velika zemlja, Pakistan mi se iz mnogo razloga učinio i kao velika nacija pred kojom je budućnost. Dva su razloga ipak prevladala u formiranju celovite slike. Uz Indiju, Pakistan je zemlja koja emituje jednu od najsilovitijih pozitivnih energija. Ali, još više od toga: Pakistan je zemlja koju je Alah nadahnuo spoznajom da osmeh na zemlji nema alternativu.

II TRI MOLITVE

Etički stadijum života je samo prelaz ka religioznom, u kojem se razgovor sa sobom razotkriva kao maska iza koje se krije molitva, razgovor sa bogom.

Jirgen Habermas

U nezaobilaznoj, danas već klasičnoj knjizi V. S. Naipula *Among Believers* veliki pisac ispisuje neke od svojih ponajboljih stranica, i to nakon svog sedmomesečnog putovanja po Indoneziji, Maleziji, Iranu i Pakistanu. 364

Od putnika takvog formata, kakvog u savremenoj svetskoj književnosti gotovo da i nema (Naipul nije pisac koji podvaljuje, i književne simpozijume i samite i skupove ne dovodi ni u kakvu vezu sa putovanjima), nakon tri fascinantne knjige o Indiji (među beletristima novijeg doba slično poređenje mogu izdržati još samo knjige velikog indijskog romansijera Kušvanta Singa), pomalo čudi izbor zemalja koje je Naipul odabrao za predmet svoje panislamističke vivisekcije u ravni metareligijskog diskursa o revitalizaciji jedne ideologije koja je kao prethodnica svake vere njemu pružila beskrajno polje inspiracije.

Zbunjeni smo izborom, a ne znamo zašto: Iran se kao veliki islamski religiozni reaktor podrazumevao, Malezija kao trenutno najrestriktivnije islamsko društvo takođe, te ne znamo da li nas zapravo čudi samo apostrofiranje Indoezije. Recimo i da bi za opservacije Naipulovog tipa Jemen bio mnogo indikativnije islamsko društvo, pa bi se tako moglo zaključiti da je zapravo Indoneziji tu ponajmanje bilo mesta, sve dok nedavni, krvavi događaji u provinciji Ače ili Aceh na severu Sumatre nisu ovu skepsu prema Indoneziji kao poželjnoj transislamskoj paradigmi učinili sasvim izlišnom. Što se Pakistana tiče, on je ostao najdiskutabilniji

(iako ga islamska paradigma najviše podrazumeva), i to zato što je s jedne strane najmanje poznat, a s druge – čini mi se – zato što se još uvek isuviše naglašava njegov politički aspekt na račun religijskog (sem ukoliko se ne povedemo za pomodnim tvrdnjama da se u slučaju islama ta dva aspekta nikada u potpunosti ne mogu razdvojiti).

Sticajem okolnosti, potpuno nezavisno od Naipulove knjige – koja mi je poznata tek od skora – moje putovanje islamskim svetom poklopilo se u tri četvrtine s Naipulovim izborom zemalja: u Indoneziji, Iranu i Pakistanu proveo sam dovoljno vremena da bih neke zaključke, bez obzira na ličnu perspektivu, mogao da uobličim u obrazac za razumevanje izvesnih procesa za koje mislim da su autentični doprinos takozvanoj “islamskoj renesansi” (ne znam da li ovaj izraz valja pripisati Bernardu Luisu ili Edvardu Saidu).

Predstava o jednoj zemlji je, naravno, nešto sasvim drugo od upoznavanja te zemlje uživo, ne samo zato što se mnoge predrasude ruše, nego zbog toga što se mnoge i potvrđuju.

Pakistan iz mojih predstava odgovara mom iskustvu iz te zemlje, premda je suština mog boravka u Pakistanu bio upravo pokušaj iskorenjivanja svih predrasuda.

365

Predstava o Pakistancima kao vernicima podrazumevala je izuzetno snažno manifestovanje njihove vere, kao i totalnost odziva na religiozni izazov, što znači da mi je u jednom od najdinamičnijih islamskih društava, u srcu samog islama, pomenuto versko opredeljenje više no bilo šta drugo bilo najznačajniji detektor u identifikaciji nečega što bi valjda imalo biti legitimni pakistanski etos.

Dve najbolje škole islama, od kojih sam i sam mnogo naučio o islamskom svetu, jesu ulica i džamija. Neretko sam upravo u poniznosti jednoga naroda najpre mogao da spoznam njegovu gordost: što je padanje ničice na kolena izražavanje, a vrat povijeniji, to je i proplamsaj vere uzbudljiviji, a njegova moć razornija. Ništa me u islamskom svetu nije toliko navodilo na pomisao o njegovoj veličini, koliko trenuci u kojima sam posmatrao kako se ljudi mole.

Nakon velike svečane molitve, koja je u Umajjad džamiji u Damasku okupila nekoliko desetina hiljada vernika (27. jun 2002), nakon velikih prizora molitvi u Isfahanu i Teheranu, Širazu i Jazdu, nakon velikih molitvenih transeva u Deliju, Hajderabadu, Bandungu i Džerašu, nakon molitve u zoru u Bahreinu i pognutih tela islamskih vernika u Bejrutu, mislio sam da mi je islamski svet rekao sve o načinu na koji instrumentalizuje svoje komunikacijske potrebe sa onostranim, ali sam Pakistan uvek smatrao zemljom koja me u ovakvim razmišljanjima može iznenaditi i obogatiti moje iskustvo.

Sticaj okolnosti ovog puta odigrao je najvažniju važniju ulogu. Nisam imao nikakvu želju da konceptualizujem svoja iskustva očevica u molitvenom činu pakistanskih vernika; pre bi se moglo reći da su me prizori molitve u Islamabadu, Pešavaru i Lahoru nadahnuli da ovako pišem. Ono što je ovde napisano u stvari je jedna prirodna sukcesija mojih turističkih potreba, ali i – kao kada je reč o Pešavaru i Lahoru – posledica očigledne frustracije nekoga ko se, i posle brojnih iskustava u islamskom svetu, poneo kao posve nedorastao situaciji.

Islamabad

Jedini moj predumišljaj kada je reč o potrebi da prisustvujem molitvi pakistanskih vernika desio se u Islamabadu. Bio je u pitanju plan kog sam se dosledno pridržavao, čak i u trenucima kad je izgledalo da on ruši i da ta zamisao postaje sve dalja.

Izabrao sam Fejsal džamiju iz dva razloga: najpre, od svih džamija islamskog sveta, Fejsal džamija je jedina u arhitektonskom smislu postmodernistička bravura u kojoj tipično islamski kružni i sferični stil gradnje definitivno biva napušten, a potom, Fejsal džamija je najveća a islam i masovnost se međusobno podrazumevaju.

Ako je istina da je islamski svet najmanje tolerantan prema anomalijama, onda te anomalije nigde nisu izraženije no tamo gde izneveravaju esencijalizam.

Hladna i otuđena, bez imalo topline – iscrpljujući se, zapravo, u jednoj spektakularnosti koja приметно oponaša megalomaniju zapadnjačkih uzora – Fejsal džamija iz daljine izgleda kao jedna u nizu poslovnih zgrada kakve niču diljem planete i kakve ne obeležava nikakva kolizija između estetike i funkcionalnosti.

Kao što pakistanska atomska bomba zapravo demonstrira tehnološku zrelost i samo prividnu militarnu nezavisnost islamskog sveta, tako pakistanska sakralna arhitektura kroz gordo stremljenje Fejsal džamije uvis demonstrira ne samo složenost svojih arhitektonskih procesa, no i eklektičnost svojih trendovskih preferencija – građevinarski kosmopolitizam je veri ostao privržen samo kroz sadržinu ali ne i formu.

Propisi u Fejsal džamiji neumoljivi su kada su stranci u pitanju: u vreme molitve strogo se zabranjuje ulazak strancima (*entry for foreigners is strictly prohibited!*), ali pre i posle toga razgledanje džamije nije ograničeno.

Ogromna površina unutar džamije – besprekorna u svojoj čistoći, jednostavnosti i funkcionalnosti – ne odiše toplinom i otud se na početku osećate kao da ste ušli u sportsku halu.

Popodnevni sati mi se nisu učinili dovoljno inspirativni, jer nisam mogao da vidim molitvu kao organizovani čin, a izmicala mi je ideja o tome na koji

se način moli pakistanski svet. Ono što sam u trenucima islamske molitve doživljavao kao jedno katartično stanje u svoj njegovoj silovitosti ovde mi je izmaklo, jer su izostali ne samo veći broj vernika već i za to pogodna atmosfera.

Mislio sam da noću mora biti uzbudljivije. Zanimala me je i osvetljenost džamije u noćnim satima, a potajno sam mislio da bih prilikom ulaska u džamiju mogao da se prošvercujem kao rasno neodređen tip. No, ponovo, ništa od veličanstvenog ugođaja! Izvestan utisak prijatnosti ne mogu da poreknem, ali on nije dovoljna ilustracija za ono što sam očekivao od Pakistasna. Nekakva molitvena anemija pre upućuje na građansko ispunjavanje verskih obaveza i ima obeležja pristojnosti. Izvesna doza nečeg svečanog neporeciva je, ali je sve to veoma daleko od transičnih stanja poput onog čiji sam posmatrač bio na Homeinijevom grobu, na večernjoj molitvi.

367 Da li sam bio dovoljno dobar u laži i “prošao” kao tamnopusi Arapin, Turčin ili Iranac, ili je uniformisani stražar na vratima prećutno kršio pravila odobrivši mi da uđem, nikada neću saznati. Ali, ma šta da je posredi, hladna, nedovoljno oštra svetla neonki na ulazu štitila su me od oka pakistanskih vernika čiji sam sveti prostor povredio ovom svojom drskošću, a možda i gore od toga. Budući da ni sam nisam znao u kom sam statusu ovde bio – kao uljez ili legalno – obazrivo sam kročio u unutrašnjost i radije ostao bliže izlazu zbog straha da kršim neumoljive propise. Ništa se te majске večeri oko 20 i 30h nije dogodilo, na mene niko nije obratio pažnju, a u paničnom strahu da sam ovde suviše dramaturgija padanja ničice, na kolena, nije mi se ukazala kao najsavršenija teološka vežba, jer joj je izmicao poslednji čin čije je merilo bila uzvišenost.

Lahore

U Lahoru je doživljaj bio mnogo intenzivniji, nepredvidiviji, a činjenica da se desio u džamiji Badšahi, sedamnaestovekovnoj pakistanskoj svetinji, sama po sebi bila je od neprocenjive važnosti.

Stvar počinje benigno – moj tumač i vodič kroz Badšahi imao je potrebu da se napravi važan pred svojim sunarodnicima, da pokaže svoje veoma dobro vladanje engleskim jezikom, ali i prisnost sa strancem, koji je bespogovorno slušao njegova uputstva i pokazivao poštovanje prema pakistanskoj prošlosti. U džamiji, koja je neosetno počela da se puni, uhvatio nas je trenutak podnevne molitve (13 i 20h), kada me je ostrina letnje, zaslepljujuće svetlosti razotkrila kao nepoželjno lice u ovom prostoru.

Pošao sam ka izlazu, ali je vodič presekao moj put i, na moje zaprepašćenje, kada je molitveni glas počeo da odjekuje pod svodovima džamije, počeo da

se nadvisuje s njim provokativno i bezobrazno. Uspaničena pogleda, žustrim pokretom ruke stavio sam mu do znanja da odlazim, jer mi u ovom trenutku ovde nije mesto, ali je on, potcenjujući delikatnost trenutka, počeo da me vuče ka strani krajnje levo od ulaza, ne prestajući da preglasno izgovara desetine mangupskih komentara.

Obuzet nelagodnom zbog mogućnosti da uznemiravam ove ljude i da svojom nepristojnošću remetim svetost njihovih činova i rituala, nisam uspeo da osmotrim reakcije. Nekolike glave okrenule su se zbunjene, začuđene, ili, naprosto, neutralna izraza, ali su popreki pogledi bivali sve učestaliji. Ono što bi meni, jednostavno, s mnogo tolerancije bilo oprošteno kao strancu, nije moglo biti tolerisano kao moje očigledno (premda isprovocirano) nevaspitanje.

Koliko li bi mi tog dana u Lahoru bilo lakše da je na nas (mene i vodiča) neko podviknuo, da nam je žustrim pokretom ruke pokazao izlaz, da mi se drsko uneo u lice... Umesto toga, pakistanski vernici su pokazali veliku samokontrolu, a ovim poprekim, duboko uznemirenim pogledima ja sam prebacivao zbog mlake i nedosledne reakcije. Moje osećanje preraslo je u bes kada su prisutni, popadavši ničice, zaboravili na mene neopredeljenog između straha i skrušenosti. Upravo taj izostanak nečeg sudbonosnijeg pokolebao je moje uverenje da ću fanatizovanu svest u Pakistanu videti na delu.

368

Pešavar

Voleo sam da šetam Sadar Roadom u svako doba dana, možda najviše rano izjutra kada sam odlazio na pijacu po dinje za doručak, a onda i pre dvadeset časova, kada se pale svetla najživopisnijih bazara Azije, a trgovci sirovim opijumom, lenji posle prespavane vrućine dana, žure da vam ponude svoje usluge u najstrožoj konspiraciji.

Volim Pešavar i sve što on govori, volim onaj njegov avganistanski duh, miris štafvljene kože na Mens Marketu, gde vam nude sve raspoloživo savremeno oružje uključujući bacače plamena, kao što volim i otezanje u izgovoru onih koji pričaju pushto i toplinu njihovih osmeha, dok oni dokoni prekračaju svet, a njihove idealne mape ne podrazumevaju strance.

Volim Pešavar od onog trenutka koji je ostao najnezaboravniji, u 13 i 20h 24. maja 2003, kada sam se, nepripremljen, zatekao u centru grada, kada je iz nevidljivog zvučnika zatreštao poziv na molitvu, a za njim i sama molitva. Doslovce cela ulica, kao po nevidljivoj komandi, pala je ničice i odjednom se, mereno brzinom desetinki sekundi, stotinu čilimčića našlo na uličnoj prašini a na njima i nekoliko desetina puta više povijenih tela. Diskretno su se sagli i policajci sa kalašnjik-

kovima (koji u Pakistanu svi nose brkove i zbog nečega su neizmerno ljuti), a saobraćaj je paralisan i ustrojstvo zatajilo pred onom spontanošću koja je zračila nekom čudesnom energijom i snagom – vibrantno, apsorbujuće, nimalo naivno, ali ni opasno; čisto, neponovljivo i puno lepote.

U širokom prečniku bio sam jedini koji je stajao, zatečen, nepripremljen, bez ideje i nemoćan pred tom verskom magmom, ali već duboko prožet fascinacijom, utiskom nečeg autentičnog i suštastvenog o zemlji koju obilazim. Ne znam koliko je moglo potrajati to stanje sleđenosti, možda tek toliko da pomislim: “To je to! Među vernicima sam!”

III DVA OCA, DVA MAUZOLEJA

Mohamed Ikbal, uz famoznog Ali Šarijatija, za mene je najveći intelektualni kapacitet islamskog sveta u 20. veku – njegovu motorna snaga i kvintesencija.

369 Duhovni otac države Pakistan jedan je od najsvestranijih i najobrazovanijih umova islama: podseća na Ali Šarijatija, filozofa-levičara s upadljivo komunističkim inklinacijama, koji je moralno, psihološki, duhovno i organizaciono pripremio islamsku revoluciju u Iranu 29. aprila 1979. Kao što je Homeini snagom svoje harizme samo instrumentalizovao i nadogrudio pojedine aspekte Šarijatijeve revolucionarne ideologije, tako je Mohamed Ikbal – mnogo pre formalnog utemeljitelja nacije Mohameda Ali Džine – pripremio teren za nastanak jedne nezavisne, islamu okrenute zemlje, koja je svoju političku, religioznu i možda moralnu slobodu, videla pre svega u svom teritorijalnom odvajanju od hinduizma.

Obnova religiozne misli u islamu, fundamentalno delo novije islamske duhovnosti (koje se uvek moglo naći na engleskom jeziku u nekoj od knjižara ma koje islamske zemlje, kao obavezna politička, etička pa i verska lektira), nastalo je kao rezultat sinteze Ikbalove erudicije, ali i njegovih uvida u filozofsku i intelektualnu baštinu Zapada, kojemu nikada nije poricao supremaciju u metodologiji, arhiviranju i instrumentalizaciji znanja, ali je uvek stajao na polemičkom stanovištu da je u etičkom smislu Zapad regresivna tekovina postistorijskih redundanci.

Nije ni čudo, jer se ovaj briljantni poliglota napajao na samom izvoru: studirao je u Hajdelbergu i Kembridžu, a 1932. doktorira s temom razlika između Fihteove i Hegelove filozofije prirode. Na Iton koledžu, na kojem je takođe studirao, stoji rame uz rame sa Mohamedom Ali Džinom, koji na Itonu i diplomira. U vreme kada intenzivno širi svoje intelektualne horizonte, i paralelno sa uvidi-

ma u modernu filozofsku (ali i naučnu: Vajthed) misao, Ikbal je elaborirao i u prilično dovršeni sistem implementirao svoje viđenje islama i modernizma, jednog posttradicionalističkog hibrida u kojem nije video nikakav *contradictio in adjecto*. Kao što o njemu piše Džo L. Esposito u *Oksfordskoj istoriji islama* (koju je sam i priredio): “Ikbal je pravio razliku između večnih nepromenljivih načela islama (šerijat!) i onih propisa koji su bili deo čovekovih tumačenja, te stoga podložni menjanju.” Ovaj promenljivi, duhu vremena saobražen aspekt egzistencije, označava, prema Ikbalu, sferu moderniteta. U pravno-političkom, pa čak i u ideološkom smislu, Ikbal insistira na konverziji islamskog teološkog ustrojstva u laicistički, što znači da se operativna privilegija uleme da transfiguracijom polja značenja bitno normira etičke i duhovne supstrate privrženika dovodi u pitanje jednom veoma subverzivnom sekularnom idejom, koja je ovaj monopol sfere moći i vlasti prenela na zakonodavna tela.

Na drugoj strani, izvan etičke sfere tolerancije i fleksibilnosti, Ikbal je bio principijelni i ne uvek kolaborativni purista tradicionalističkog tipa, koji separatističkoj projekciji svoje političke vizije – formiranje jedne nezavisne, etnički čiste muslimanske države – ne samo da nije video alternativu, no je svojim vatrenim političkim nastupima i izjavama (poput čuvenog govora na samitu Muslimanske lige u Alahabadu) znatno ubrzavao istorijske procese, zagovarajući istorijske prečice čak i tamo gde je mreža dobrih diplomatskih puteva saobraćala bez vidljivog zastoja. Imamo li u vidu da je Ikbal čedo Muslimanske lige (osnovane 1905) i da je programatski sukcesor svih njenih političkih, verskih, etičkih i kulturalnih postulema i aspiracija, takva vrsta militarne nepomirljivosti u njegovom slučaju ne bi trebalo da čudi.

370

Ostaje istorijski sporno da li je duhovni otac države Pakistan ideju konstituisanja države Pakistan konkretizovao u Engleskoj ili možda Nemačkoj, jedinoj zemlji evropskog zapada koja je do danas s islamom upostavila, negovala i sačuvala više nego dobre diplomatske, čak neuobičajeno srdačne veze. (Nije li Niče u pogledu velike naklonosti islamu kao etici, a potom i kao kulturi i religiji, bio jedan od najzaslužnijih anticipatora današnjice, koji je gotovo čitav jedan vek išao ispred svog vremena i društva?)

U svakom slučaju, Ikbal nije doživeo da vidi rađanje nove države. Preminuo je 21. aprila 1938, ali njegova fizička smrt neznatno je modifikovala frekvencu separatističkih aspiracija hindustanskih muslimana. Njegovu neiscrpnju energiju, njegovu beskompromisnost ali i ogromnu erudiciju obogaćenu s mnogo više diplomatskog takta i izvanrednim darom za strategiju manevrisanja preuzima formalni osnivač države Džina.

Mnogo više uronjen u bazu jednog socijeteta koji će poslužiti kao pretpostavka buduće pakistanske države a mnogo manje u filozofskim i poetskim oblicima, Džina nastupa s onim glasovitim poklicem koji uznemirava čak i jednog Gandija – “We Are a Nation!” – koji dovodi do ushićenja masa, ali i do dva miliona mrtvih prilikom deobe 1947. godine. Džinin ultranacionalizam, kao i Ikbalov, valja iz današnje istorijske perspektive sagledati manje kao politički radikalizam, a više kao akutnu nužnost, i čini mi se da tek predstoji napor da se konstituiše “kriterijum za uobičajenu demarkaciju”. To što Džina tridesetih i četrdesetih godina misli politički i aistorijski (u odnosu na potrebu jednog odbrambenog saveza protiv britanskog prisustva), danas se pokazuje kao metaistorijski okvir u pogledu aktuelne homogenizacije panislamskih reciklaža. Otuda moramo imati punu svest o tome koliko mnoge njegove reči danas zvuče manje kao politički hijeroglifi, a više kao postmoderni stenogrami transistorijskih metastaza.

371 Nije li, na primer, takva ona programatska osnova jednog Džininog govora: “We have our distinctive outlook on life with our distinctive culture and civilization, language and literature, art and architecture, name and nomenclature, sense of values and proportion!” Sa neznatnim interpretativnim odstupanjima i sinhronijskim pomeranjima, ovako danas – u novom milenijumu koji više uopšte i nije tako nov – izgledaju politički manifesti mnogih legalnih islamskih vlada na kojima one zasnivaju svoj kredibilitet, ali i “novogovor” terorista i političkih kamikaza kojima očigledno ne ponestaje inspiracije. No, Džina ipak nije religiozni fanatik, nego pragmatičar starog kova. Zahvalan pakistanski narod prozvao je Džinu “Quaid-i-Azam” (veliki lider) i po njegovoj smrti, 11. septembra 1948, podigao mu u Karačiju veličanstveni mauzolej. Mauzolej je sagrađen u neobičnom, severno-afričkom stilu, i za posetioce predstavlja prvorazrednu atrakciju. Da bi se uživalo u lepoti mauzoleja kao građevine nije neophodno breme istorijskih reminiscencija i osim istorijskog i kulturalnog značaja Džinin mauzolej je istovremeno divno mesto, pogotovu noću kada je osvetljenje unutar mauzoleja (kao i vani) veličanstveno. Ono strancu nudi retku mogućnost da stekne poznanstvo s brojnim lokalnim posetiocima koji su svakoga časa spremni ne samo da mu svojim znanjem pomogne da se reši neupućenosti i neznanja, nego su ljubopitljivi, spremni i sami na svaku vrstu dijaloga. To sve čini mogućom jednu inače devijantnu “teoriju”, koje sam postao bolno svestan upravo u islamskim društvima: u ponekim zemljama vlada takvo duhovno mrtvilo da čitave države liče na grobnice, a u nekim islamskim društvima, pa i Pakistanu, grobnice i mauzoleji su, naprotiv, gotovo idealni katalizator za socijalnu cirkulaciju, reafirmaciju vitaliteta i komunikacijske potrebe koje bitno obogaćuju i nadograđuju otvorenost takvih društava. Iran mi je u tom smislu, upravo na grobnicama velikana i po mauzolejima,

prilično pomogao da jedan logički paradoks, kao što je onaj da upravo po grobnim mestima u najvećoj meri ključa život, kao i čitavi hedonistički rituali (sedeljeke i ceremonije ispijanja čaja na grobnicama znamenitih pesnika), pretvorim u potpuno regularan doživljaj – koji ne budi sumnje i ne priziva kategoriju morbidnog kao jednu od mogućih. Širaz me je, sa svojim brojnim grobničko-mauzolejskim prostorom ohrabrio na ovakav stav, pošto sam u njegovim artificijelnim svetovima, aranžiranim besprekornom rukom anonimnih majstora, otkrio više životne spontanosti no u mnogim drugim društvima proklamovanog humaniteta.

Mauzolej Mohameda Ikbala još je fascinantniji, ali ne više samo s obzirom na dinamički aspekt komunikatornih realacija, koliko zbog svog ukupnog arhitektonskog sklopa, atmosfere i, naravno, pozicije u okruženju. Ikbalov mauzolej se, naime, nalazi u Starom gradu u Lahoru, najmagičnijem pakistanskom gradu. On prethodi stepeništu Badšahi džamije, jedne od najrelevantnijih građevina islamskog potkontinenta, a s druge strane gleda na čuvenu Lahore Fort i njenu znamenitu Lamgiri Gate.

Neponovljivost toga doživljaja počinje najpre (za mene neverovatnom) činjenicom da sam na +47C morao da čekam dugi red kako bih mogao ući u mauzolej. Tabani su mi bili gotovo sprženi na usijanom pločniku. Potom je sledilo saznanje da se Ikbalovim senima najpre klanja kao svecu, zatim kao nadahnutom pesniku, a tek onda kao političkom vizionaru i ideologu. Svetost grobnog mesta nije uvek ista kao svetost upokojenog, ali je Ikbalov svetački status van svake sumnje. Kad čovek krene da prekopava po nečijoj harizmi, ne ostaje mu ništa drugo nego da se najpre uputi poljem na kojem rastu legende. U arhitektonskom smislu, Ikbalov mauzolej je faktički paviljon, i samo ga nedostatak zelenih površina na prvi pogled ne dovodi u direktnu vezu sa onim dinastičkim mauzolejima-grobnicama pred kojima sam ostao zatečen u vijetnamskom carskom gradu Hueu, rezidencijalnom gradu svih važnijih vijetnamskih careva. Uzgred, ukoliko budizam i islam imaju ičeg zajedničkog, onda je to najpre odnos prema spokoju. I jedna i druga religija predlažu relaksaciju kao bitni supstantiv života, ali i nekih drugih dimenzija. Osim jednom, u Jazdu, kada je glas mujezina zamro i tek onda počeo da duva snažan večernji vetar, nikada mi se kao pred Ikbalovim odrom, bar u islamskom svetu, nije islamski red ukazao kao jedan neiscrpn i tajni kojih su večno svesni svi ti ponizni nakloni. Ovo sam doživeo kao dovršenost, i mislim da nisam daleko od toga da kažem kako mi se čini da je Mohamed Ikbal upravo proživeo jedan takav život.

Sin dvaju Očeva, Pakistan je danas punoletno dete, premda je njegova mladost sporna! Ukoliko nas na to podseća politička istorija, ništa zato! Ukoliko ga izdaju staračke bore Harapa civilizacije, valja mu poželeti večno bitisanje.

IV GDE SI SAD, NUR DŽEHAN?

Dvadeset devet kilometara istočno od Lahora nalazi se mali pakistanski grad Vaga, koji mnogi sa Zapada pogrešno preinačuju u Vega, što je meni, inače, milije, jer tako u srcu Pakistana (država Pendžab) imamo jedan pakistanski grad sa imenom istoimenog sazvežđa. Zapravo, ovo je jedna mala podvala, jer sam, sledeći zapadne “korisnike” imena (ali svestan omaške), i sam redovno izgovarao “Vega”, radi ugođaja.

Pošto mislim da nema beznačajnih gradova, tako ni Vaga to ne bi mogao biti. Ali, na sreću, Vaga je gradić značajan i iz jednog krajnje praktičnog razloga: u pitanju je pogranični grad sa Indijom, grad u kojem bodljikava žica omeđuje jednu fascinantnu zemlju, koju sam zavoleo neizmernom ljubavlju na prvi pogled (Pakistan), od druge fascinantne zemlje (Indija), koja je u poslednjih jedanaest godina osnov svih mojih razmišljanja o ustrojstvu sveta, dve zemlje, dakle, koje su, daleko od bilo kakvih odnosa prestabilizovane harmonije, miroljubive koegzistencije i međusobnog dijaloga.

373 Ja sam, za razliku od većine drugih u vremenu u kojem živimo, koje opседа ideja sveta bez granica, začudo uvek voleo granice, granice u svemu pa tako i granice među državama, granične prelaze, pogranične postaje, čisto fizička nestajanja teritorija pred mojim očima, ali ne u korist jedne neumoljive entropije u kojoj na simboličkoj ravni odumire jedno tkivo, jedan etos ili jedan etnicitet, koliko u korist beskrajne čarolije koju obećava svaka nova konverzija jedne teritorijalne celine drugom, jednog realnog geografskog sklopa idealnim drugim.

Otud su sva moja putovanja uvek u nekoj krajnjoj instanci imaginarnog cilja završavala ili su tek otpočinjala pred nekakvim granicama, ali ponajmanje shvaćenim kao fizičke prepreke.

U Lahoru mi se potreba da posetim Vagu nametnula i iz jednog dodatnog razloga: 65 kilometara dalje od Lahora nalazi se Amritsari, glavni grad indijskog (istočnog) Pendžaba, u kome sam pre više od deset godina pakistansku granicu gledao s indijske strane očima ljubopitljivosti, čežnje i tada jedne nemoguće želje.

Kao i na teritoriji čitavog Pakistana, prevoz je savršeno organizovan i do Vage kreću lokalni autobusi na svakih pola časa. Iako mnogo držim do toga da gde god se zatekao uvek putujem isključivo lokalnim prevoznim sredstvima ne bih li se i na taj način saživeo sa zemljom kojom putujem i narodom koji posećujem, lokalni, nezamislivo jevtini autobusi Lahor-Vaga nisu odgovarali mojim manevarskim potrebama onog dana kad sam odlučio da posetim Vagu. Pre svega, nisam že-

leo da me sputava vreme a, potom, trebao mi je neko domaći, Pakistanac dakle, da mi pomogne u uklanjanju administrativnih prepreka do same granične crte Indije.

Neposredni povod za moju posetu bila je čuvena "Flag ceremony" (ceremonija zastava) u kojoj su učestvovalе obe strane. Unajmio sam motociklistu spremnog da sledi moja uputstva i želje, u njima učestvuje i pomogne mi, i premda je temperatura u junu u centralnim i južnim pakistanskim gradovima čak i u 16 sati još uvek iznad 45. podeoka, krenuli smo razdragani (a u Pakistanu je uvek tako), sa namerom da vožnja više bude ugodna a manje brza.

Odličan asfaltirani put prevaljivali smo uz teškoće, jer su nam s vremena na vreme brojna goveda zakrčivala prelaze; mala, srećna, nasmejana deca nisu hajala što nailazimo i nisu se uklanjala s puta, kao da su htela da nam stave do znanja da smo mi uljezi u njihovoj čudnoj igri, čiji je idealni teren bio asfalt, i da treba da se uklonimo ne samo iz precizno omeđenih traka puta no pre svega iz njihove priča, koje ne trpe nikakve suficite, pa ni one ljudskog prisustva.

Budući da nas na pustom putu niko nije preticao, moje iznenađenje bilo je veliko kad smo na službenom kraju puta (gde već počinju prve administrativne zgrade uprave poslednjeg dela teritorije pakistanske države) ugledali gomilu autobusa kao i mnoštvo pakistanske srednjoškolske mladeži i one iz osnovnih škola. Njihov dolazak bio je organizovan i u Vagu su svakodnevno pristizale isto tako organizovane gomile iz svih krajeva Pakistana.

Iako je formalna i administrativna obaveza stranaca da kao posetioci "Flag ceremony" plaćaju 700 pakistanskih rupija (oko dvanaest američkih dolara!), mome vozaču je uspelo, zahvaljujući poznanstvu ali pre svega želji da se pred strancem pokaže njegov lokalni status, ugled i kotiranje pred zvaničnicima, da pređemo administrativnu barijeru kao poslednji teritorijalni segment slobodnog kretanja. To, koliko sam video, nije bilo nimalo nelegalno, jer se u dogovoru pred strancem osećaju savršeno važni u inače besmisleno malo bitnim okolnostima i strančev vodič i zvaničnik-administrativac koji propušta stranca da prođe slobodno, umesto s plaćenom kartom.

Ovaj sistem ličnih veza, toliko sračunat da impresionira stranca, nalazi u Pakistanu svoju potvrdu doslovno na svakoj tački komunikacije, i ovo ostavljanje utiska, kao i tog popodneva u Vagi, uticalo je na to da ni osvežavajući napitak ne popijemo na nekom pogrešnom kiosku od dva-tri koliko ih inače ima, već isključivo na onom gde vodič, osim zadovoljavanja svog ega, zahvalnom sabratu namiče koju rupiju više uz obavezu da mu se ovaj za to procentualno revanšira.

Uski pojas do samih simetričnih kapija s indijske i pakistanske strane oivičen je predivnim malim šumarcima i zelenim površinama između njih, veštač-

ki aranžiranim, koji toliko odudaraju od ostalih dramatičnih detalja koji govore u prilog posebnosti toga mesta. Posle tog "sprajta", odmakli smo malo više ispred pakistanskih đaka, krenuli ka jednoj velikoj zgradi čija su bočna krila zapravo bila jedan mali stadion za najviše dve-tri hiljade ljudi, a počasna pakistanska garda mešala se sa stanovništvom, rukovala s njim, šepurila, paradirala i uvežbavala u svojim crnim uniformama i kacigama s ogromnim crvenim perjanicama – kao i njihove indijske vojne kolege u kaki uniformama s druge strane kapije (bodljikave žice), udaljene svega pedesetak metara.

Bilo je tačno 17 i 10h kada smo nas dvojica, vozač i ja, seli na tribine ovog stadiona a tačno u 17 i 30h dostojanstveni pakistanski učitelji i nastavnici počeli su da uvode svoje učenike. Na indijskoj strani – takođe u 17 i 30h – počeo je isti takav čin, ali, za razliku od pakistanskog kuljanja školaraca, naviranje na indijskoj strani bilo je neuporedivo brojnije, odežde raznolikije (šarenije), i činilo se mirnije i bez nervoze. Zastave Indije i Pakistana vijorile su se na visokim jarbolima, a glasna muzika je pojačavana na ozvučenjima do nerazgovetnosti tekstualnog dela, s ciljem da izazove tenziju na obe strane, ali i magično doprinoseći atmosferi, s takvim emocionalnim nabojem i sadržajem da je samo krajnje ravnodušnom posmatraču promaklo da ovakvo ponašanje učesnika mora imati neko finalno ishodište, i da je ono tek priprema za nešto mnogo ozbiljnije i sadržajnije nego što je režija pukog zasenjivanja dekoraterskog tipa. No, tada je iskrsla jedina razlika u inače identičnom sledu radnji indijske i pakistanske strane: u pratnji dva visoka indijska oficira-Sika, koji su ponosno jahali na konjima i predvodili indijsku omladinu, Indijci su zaobišli svoju stadionsku zgradu (zgradu glavne granične postaje), krenuli gotovo telima dodirujući bodljikavu žicu u mirnom, laganom, dostojanstvenom i nimalo iritantnom hodu, tako da su nogom mogli u svakom trenutku dodirnuti pakistansko tle.

Onog trenutka kada su se prva indijska lica pojavila uz bodljikavu žicu, oba krila stadiona, oko hiljade ljudi, poskakala su na noge i najpre se začuo u svojoj razgovetnosti skoro jeziv glas nekog petnaestogodišnjaka: "Kašmir je pakistanski!", nakon čega su svi frenetično poskakali na noge i počeli da neštedimice deru svoja grla, berzbroj puta skandiranim: "Pakistan, zindabad!" (na jeziku urdu: Pakistan je najveći!) i kroz nekoliko sekundi ovo stanje je preraslo u sveopšti trans. Još su reke Indijaca prolazile duž žice, kada je najpre na travnjak, a potom i na pistu za primopredaju straže i skidanje i podizanje zastave uleteo Pakistanac od najmanje osamdeset godina, brade bele kao sneg i duge do pojasa, i noseći dve ogromne pakistanske zastave u ruci počeo da u stanju nekakvog neshvatljivog zanosa čilo vitla njima. Pakistanski "gledaoci" su u tom trenutku pali u stanje mističkog transa. U prednje redove iskoračili su "dirigenti" skandiranja, i svojim žustrim, odsečnim kretnjama

savršeno ovladali situacijom, instrumentalizujući sve dalje oblike kolektivnog zano-
sa i dole, na travnjaku, na plastičnim višebojnim stolicama, rezervisanim za goste i
ugledne ličnosti – gde su se na ženama mogli primetiti otmeni i skupoceni sariji a
na mladim devojkama je padalo u oči pre svega odsustvo čadora – stale su da bukval-
no uvis lete bebe, da se iza svih tih individualiteta rađa jedno kolektivno nesvesno
koje se pre no što nastupi obično procenjuje kao manipulacijsko sredstvo za nego-
vanje kvazipatriotizma i uništavanje svakog personaliteta. Istovremeno, u svojoj jad-
noj, tipično evropejskoj zabludi racionalističkog nasleđa spremni smo potceniti
iracionalizam jedne nepredvidive energije čiji krajnji ishod ostaje nepristupačan i
ponekad zlokoban cilj.

Na moje zaprepašćenje, indijska strana nijednim gestom nije odgovo-
rila na pakistanski gotovo sufistički performans. Kad su se stadionska krila ispunila
do poslednjeg mesta, odgovorila je ponosnim podizanjem svoje zastave veoma viso-
ko, stavila je do znanja, uz odgovarajući poklič, da je to način na koji ona parira su-
parničkoj (i u takmičarskom i u doslovnom smislu) strani.

U svoj ovoj histeriji, halabuci, stanju totalne pomahnitalosti, muzika
na oba zvučnika, pakistanskom i indijskom, nije prestajala ni na trenutak da bude
deo opšteg ugođaja. U momentu najveće uspaljenosti, kad više niko nije pomišljao
da sedne (17 i 50h, neposredno pred zalazak sunca) “di džejevi” obeju zemalja us-
postavili su dogovoreno muzičko primirje, muzika je počela da poštuje protokol a
protokol muziku tako da su odjednom prestala sva ometanja – ali ne i nadmetanja –
i svaka zemlja je naizmenično imala pravo na jednu muzičku numeru koju neće mu-
zički, ili na neki drugi način “sabotirati” susedna strana.

Posle kratke pauze, kad je stanje već bilo prešlo granicu do koje je kon-
trola masa bila uopšte moguća, u jednom trenutku kad je u svom tom spektaklu po-
vodom davno minolog herojskog doba oko samo za trenutak posumnjalo u benign-
nost tog nesvakidašnjeg šarenila, bleštavila boja, trijumfalnih uzleta radosti, želja
ali i boli, upravo tada, tempiran s majstorskom preciznošću, nestvaran u svojoj ok-
simoronskoj melanholiji u odnosu na ceo događaj, izvio se među indijske i paki-
stanske kiparise kristalno jasan glas Nur Džehan, velike muzičke i filmske dive in-
dijskog i pakistanskog filma i melosa, glas hrapav i utrnuo od nekakve večne tuge po-
deljene zemlje koja 1947. nije podelila samo muslimanske i hindu pojedince me-
đusobno, no je prepolovila toliko života, među kojima i onaj Nur Džehan, kada je
ona došla u novu, mladu zemlju, i tu Lahoru zaveštala svoj glas, ali najpre svoje dvo-
nacionalno srce. Sadat Hasan Manto, veliki pakistanski pisac, koji kao klasik uživa
reputaciju pakistanskog Čehova, nazvao ju je u svojoj legendarnoj knjizi *Stars from
Another Sky – Bombay Film World of the 1940TWs* “pojavom jedinstvenom među milioni-

ma”, i daleko od toga da je pogrešio. Ime Nur Džehan na jeziku urdu znači “svetlost sveta”. Nur Džehan je paralisala masu u 17 i 55h; i tada se dogodilo nešto divno, ali i nešto strašno: nekoliko hiljada ljudi na pakistanskoj strani počelo je da plače, tišina bi bez tog glasa bila nepodnošljiva, propao je svaki pokušaj da zamolim mog vodiča da mi prevede reči pesme, samo je jedan refren govorio o večitoj žeđi.

Stajao sam tu kao i svi, potpuno obuhvaćen tim glasom, tim neočekivanim zaveštanjem nekih viših sfera u kojima verovatno obitava Nur Džehan, ko to zna. Uče nas da nebo nema miljenike ali ja u to ne verujem, Hindustan je svet u kojem prestiž mitologija nikada nije izgubio u inače spornoj utakmici s materijalističkim konceptom života. Taj glas Nur Džehan, tu, u Vagi, toga dana, to je bio istovremeno Alahov blagoslov i vodič kroz tamu, greben za lađe osvajača i bedem na koji su bez zaziranja propuštali nevernike, kao mene tog dana u Vagi, frustriranog, skamenjenog i izgubljenog a da mi je za takvo osećanje jedino merilo bila ranjivost mase.

U 18 časova, potresli su me i uzdrmali zvuci indijske himne, a tačno kada je zalazilo sunce, u 18 i 15h, otvorile su se u neponovljivom sinhronitetu kapije večnih njeprijatelja, a vojnici, iskićeni kao u vreme Maharadža, munjevito prešli sopstvene granične crte, rukovali se u jednom veoma kratkom deliću sekunde, odstupili unazad, kapije su se munjevito zatvorile, nije ni važno, i jednima i drugima pokazale su da je moguće da vrata rajeva mogu biti otvorena – i to je ono najvažnije.

Takmičenje u brzini i spuštanju zastave nije bilo manje atraktivno, naprotiv, do poslednjeg čina ove veličanstvene predstave nije ni trenutak manjkalo energije, ushićenja i ideje o vlastitoj nadmoći nad suparnikom, zastave nisu prestajale da se vijore – ruku na srce, pakistanska strana bila je mnogo grlatija ali, nekako, posle Nur Džehan, sve to kao da nije bilo istog intenziteta.

Nisam žurio nigde i krenuo sam kad i hiljade ljudi – bio je već pao mrak.

Iskoristio sam propozicije, one iste koje su indijskoj strani omogućavale šetnju duž same granične linije, pa s rekom Pakistanaca krenuh i ja, kao integralni deo ovog za mene neobičnog poretka, da dodirnem bodlje te žice i da vidim dvostruko podebljanu tu belu, belu graničnu liniju. Ukoliko bismo se jedni drugima približili ja i gordi Siki oficiri na konjima s indijske strane granične crte, bez vidnih napora dodirnuli bismo se nosevima, a o indijskim “prašinarima” da i ne govorim: stajali su tu sa svojim zelenim šeširima kao iz vremena burskog rata, neuhvatljiva pogleda, staloženi i mirni. Izgubio sam njihova lica u mraku koji je počeo da nadire i biva sve gušći u toploj letnjoj noći a slabo su u orijentaciji pomagali farovi luksuznih kola, prakiranih pored travnjaka. SVETLOST je očito bila negde drugde...

Krenućemo iz Vage ne pre 20 i 30h i voziti se motorom polako, kao i u dolasku, da ne udarimo noću u neku kravu na putu. U Lahoru ćemo biti ne pre 22 i 15h, s obzirom na jezivo zakrčenje saobraćaja u predgrađu. U 21 i 15h, otprilike, proći ćemo pored “Sheramil Garden” – legendranih vrtova kralja Džehangira, na čijoj će ulaznoj kapiji zasvetliti “Unesco: World heritage”. Ali, odatle ne dolazi ta svetlost. Vrtovi islama i u mraku, natapaju se nekim nevidljivim nebeskim rosama, a to večno zelenilo svetli već samo po sebi.

Nećemo u 21 i 15h tu zastati – a hteo bih! Od svih vrtova Azije a video sam ih toliko, ovaj u Lahoru je možda najpribližniji Semiramidinim, jer je i on sav čista apstrakcija. Prava trava tu dođe kao orijentalana šara u mermeru.

Proveo sam ovde čitavo jedno popodne, hipnotisan, bez želje, inače stalno i svagda prisutne, da oblike klasifikujem poređenjem, ali duboko fasciniran tom sveopštom geometrizacijom jednog inače velikog komada zemlje. Možda je razlog to: vrtovi islama su kao i vrtovi Kjota. Oni su za mene najpre bili onaj prelaz u smirenost, kakvu su mi u malo navrata nudile druge kulture.

O tome ću još da promislim.

Sada sam suviše uzbuđen i jedva do mene dopiru reči mog vodiča da se ne pomeram neprekidno, jer stalnim pomeranjem ugrožavam ravnotežu na motoru.

Svetla Lahora pomaljaju se kao neke velike, gladne oči!

Neću misliti ni o čemu večeras!

Ostaviću sve da se slegne do ujutru!

Jer sigurno znate kako je tamo, u Lahoru, u rano jutro, kad rani jutarnji povetarac mrsi kosu, a gomile prosjaka se okupljaju na uličnim uglovima, čekajući podnevnu svetlost kao poslednju priliku za spas...

Lahore, Pakistan, 1/2. jun 2003.